

Piparstvo na Gorjušah v Bohinju — naša stara domača obrt

Boris Orel

Izdelovanje pip na Gorjušah v Bohinju, gorjuško piparstvo, ali kakor v kraju samem pravijo, »fajfarstvo«, je ena naših najstarejših, pa tudi najbolj samosvojih domačih lesnih obrti. V začetku 20. stoletja se je Janko Jovan lotil, med drugim tudi te bohinjske domače obrti ter jo je opisal v svojem znanim obrtno-gospodarskem spisu »Domači obrti na Kranjskem«.¹ Njegov opis velja še danes za enega izmed večjih in redkih slovstvenih virov pri proučevanju gorjuškega fajfarstva ter je važen tudi za etnografijo,² vendar že dolgo kliče po izpopolnitvi. Petdeset let bo že namreč kmalu minilo, odkar je Jovan objavil svoj opis. V tem času je začela gorjuška obrt vedno bolj propadati, a se je pri tem obdržala na svoji stari tradicionalni višini glede kvalitete izdelkov in tudi ni ostala brez novih zanimivih potez. Mimo tega se moramo zavedati, da Jovan v svojem opisu ni upošteval vseh strani te obrtne dejavnosti ter je prezl marsikatero važno vprašanje, na katerega nam more teren, če ne povsem, pa vsaj deloma še danes dati odgovor. In predvsem se nam zdi, da je treba poudariti: o gorjuškem fajfarstvu, kakor o mnogih drugih obrtnih panogah, sploh še nismo spregovorili v slovenski etnografiji. Govoriti v etnografiji o gorjuškem fajfarstvu pa pomeni, govoriti o tradicionalni ljudski obrti ter o materialu, orodju in o vseh fazah izdelovanja, o raznih vrstah izdelkov in njihovih imenih, pomeni razpravljati o družbeno-gospodarskih in funkcijskih osnovah ter o ljudsko-umetniških vrednotah izdelkov, pomeni navsezadnje obravnavati etnografski predmet, ki je v preteklem stoletju bil še pomemben dodatni del moške ljudske noše.³

¹ Janko Jovan, Domači obrti na Kranjskem, VII. Piparstvo: Dom in svet 1904, str. 422—426.

² J. Jovan se je v svojem spisu, priobčenem v Domu in svetu, v marsičem naslonil na poročilo Valentina Pogačnika o gorjuškem fajfarstvu, ki je bilo objavljeno v malo znanem delu: Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Osterreich, III. Bd., Wien 1901, str. 327—328. — Še pred Jovanom se je Korošec l. 1901 v Planinskem Vestniku dotaknil s kratkimi pripombami gorjuškega fajfarstva (Korošec, S. Koprivnika, Planinski Vestnik 1901, str. 25). — Med prvo in drugo svetovno vojno je bilo objavljenih več krajših člankov o gorjuškem fajfarstvu: 1. Gorjuške pipe in čedre (Slov. Narod od 12. XII. 1922); 2. Ami, Gorjuški piparji (Jutro od 14. VI. 1936); 3. Niko Prestor, Gorjuški piparji (Naš Rod XII, 1940/41, str. 182—183).

³ Moja razprava o piparstvu na Gorjušah v tem letniku SE pomeni pričetek obravnavanja tega predmeta v slov. etnografiji ter zaradi pomanjkanja gradiva še ne nacenja vseh vprašanj. Naslanja se v pretežni meri na gradivo, ki sem ga 22. in 23. X. 1950 zbral na Gorjušah (Zapiski B. O. o domači obrti, Arhiv EM). Ob tej priliki so mi z mnogimi podatki postregli Lovrenc Blažin, Viktor Lotrič, Janez Beznik ter Vinko Strgar, za kar se jim najlepše zahvaljujem. — Razprava pa se tudi v marsičem opira na podatke dveh važnih opisov gorjuškega fajfarstva, Jovanovega v DS in Ami-jevega v Jutru (glej točneje navedbe del pod pripombo 1 in 2), nekaj malega pa tudi na druge članke oz. poročila ter končno na podatke, ki jih je zapisal Jernej Sušteršič (Zapiski J. Š. o gorjuškem fajfarstvu, Arhiv EM).

I.

1. Fajfe ali pipe delajo na Gorjušah iz lesa. Po starem so najrajši uporabljali jelševe korenine ali grče. Dejali so jim: »grče od ta črne uoš«. Po pripovedovanju starih Gorjušcev ta les ni rasel v njihovem domačem kraju. Hodili so ponj v jeseniški kot, običajno na Koroško Belo. Fajfa iz jelševega lesa je bila lahka. Razen tega so izdelovali fajfe iz brezovih grč, iz tise ali brinja. V novejšem času zelo uporabljajo pušpanov les (zelenika), zlasti pa cenijo hruško, ki mora biti čim starejša. Nekateri so uporabljali tudi javor. V primerne kose razcepljen les sušijo počasi tri mesece, sicer poka in se pri obdelavi rad skolje. Cevke, ki jih nekoč niso izdelovali, delajo iz smrekovih vej, starih tri leta. Posekane veje sušijo najmanj en mesec. — Les pridobivajo iz svojih lastnih gozdov ali pa ga kupujejo. V prejšnjih časih so ga morali večidel kupovati.

Ostali material se nanaša na okovje, pokrovček in okras. Za okovje in pokrovček je material po navadi tale: pakfon (kovinska zmes z bakrom), medenina, alpaka, kositer (bela pločevina), v času po koncu druge vojne pa tudi čisto srebro. Pri pokrovčkih visoke stožčaste oblike so svoj čas uporabljali za oblaganje posebne srebrne zvitke. Material so kupovali v Ljubljani, Kranju, Radovljici in v Bohinjski Bistrici, dobivali pa so ga tudi iz inozemstva. Po osvoboditvi, to je po l. 1945, dobavlja ta material gorjuškim fajfarjem deloma »Dom«, prodajni zavod za domačo in umetno obrt v Ljubljani.

Kadar govorimo o okrasni plati gorjuških fajf, mislimo predvsem na njihovo okraševanje s posebnimi vložki iz bisernice ali školjčne lupine, pa tudi iz kovine. Školjčno lupino so kupovali v Radovljici in drugod, največ pa so jo dobivali iz Trsta. Danes imajo gorjuški fajfarji precej težkoč z dobavo tega materiala, zato so jim včasih dobri kar odpadki oz. ostanki gumbov, ki jih dobivajo iz Kamnika. S tem materialom jih prav tako deloma oskrbuje »Dom« v Ljubljani. Školjčna lupina ali bisernica mora biti za namene gorjuških fajfarjev primerno močna ter mora imeti svetlobelo barvo.

2. Glede orodja, ki ga uporabljajo gorjuški fajfarji, je treba na splošno ugotoviti, da je bilo po starem to orodje preprosto in da ga ni bilo mnogo. V zadnjih desetletjih pa se je orodje fajfarju zelo pomnožilo deloma z novimi vrstami, najbolj pa z več primeri iz posameznih vrst orodja. To zadnje dejstvo si pač lahko pojasnimo. Danes so na Gorjušah samo trije fajfarji in pri njih se je zbralo vse orodje opuščanih fajfarskih delavnic. Izmed današnjih fajfarjev naj navedemo Beznika, ki ima takó popolno delavnico, da moremo o njej reči, da z marsikaterim orodjem že prehaja na mehanično stopnjo. Za obdelavo lesa rabi fajfar predvsem razne vrste žag, sekirico, razne vrste nožev, med katerimi je posebej omeniti »strug«, dalje uporablja razna dleta in dletca, pile, svedre, šestila in med drugim posebno na koncu priostroeno žico za prevrtanje cevke. Tej žici pravijo »ramarca«. Za okovanje in biserna dela pa rabijo fajfarju razna kladiva, klešče, nakovalo, škarje, več debelih navadnih cvekov, med njimi »drenov cvek«, ki je pravzaprav model in ima na vrhu vrezano okrasje za pokrovček, dalje razni svedri, prebijači, »rinček«, »taca« za piljenje bisernih vložkov itd. Takšno orodje, kakor so

klešče, škarje, sveder in podobno, si fajfarji kupujejo, toda razna dleta, nože, prebijače in modele za pokrove si napravijo sami ali pa jih izdelava kovač po njih lastni zamisli.

3. Fajfar izdelava najprej fajfo iz lesa. Z žago dobi »krunkelj«, primeren kos lesa, ki predstavlja surovo obliko bodoče fajfe. Ta kos obdeluje nato s sekirico, noži in dleti toliko časa, dokler ni fajfa gotova. Dve odprtini, večjo za tobak (»gonišče« = ognjišče) ter manjšo za cevko, izvrta s svedrom, pomaga pa si pri tem tudi z drugim orodjem.

Smrekove vejice, namenjene za cevke, prežagajo najprej na več enakih kosov, jih obdelujejo z nožem, nato pa prevrtajo s posebno jekleno žico, ramarco, in postrgajo iz njih stržen. Cevko, ki ji navadno pravijo »rorček«, krivijo na posebnem modelu.

Po teh delih napravijo fajfi pokrovček, nato pa jo okujejo in okrasijo.

Za pokrovček ali pokrovec, brez katerega ni prave gorjuške fajfe, izreže fajfar najprej iz pakfona ali katere druge kovine primerno okroglo »krpo« in jo položi na »rinček«, to je na 2 cm debel jekleni obodec. Na krpo pakfona pa nastavi lesen ali jeklen klin manjšega premera in po njem udarja s kladivom. Krpa so začena udajati v rinček. Temu delu pravi fajfar, da »boka«. Z bokanjem nadaljuje, in sicer tako, da uporablja kline vedno večjih premerov. To dela toliko časa, dokler ne dobi primerne oblike pokrovca, ki ga nato natakne na drenov cvek, to je približno za navadno svečo debel klin, ki ima na vrhu vrezano okrasje. Z nabijanjem vtisne fajfar to okrasje na pokrovec, potem dene pokrov v »šrajf« ter s finimi dletci obdeluje naznačeno okrasno obliko toliko časa, da se pločevina natančno prileže modelu. Nato pokrovček sname, obreže s škarjami, a pusti rob 2 mm, ki ga z dletcem naseklja z vzporednimi črticami ali drugim podobnim okrasjem. Na enem delu pokrovčka pusti večji kos pločevine, ki ga lepo obreže in ukrivi pravokotno navzdol. To je kljuka, ki ji pravijo Gorjušci »zapirouc«, »zapirounik« ali »šenc«, in služi za pritrditev pokrovčka pod rob kape. Dragocenejše fajfe se ponajbol še z rombastim kljunom, v katerega je zarezano lastnikovo ime oziroma začetni črki njegovega imena in priimka. Na nasprotnem koncu kljuke ostane še en košček pločevine, ki ga zakrivijo za tečaj ali pant. S pantom je pokrov pritrdjen na pipo.⁴

Preden pa more fajfar pritrditi pokrovček nad »gonišem« fajfe, je treba napraviti »fingrat« ali »figrat« ter »kapo«. Fingrat vdela fajfar v »gonišče«, kar pomeni, da fajfino odprtino za tobak prevleče znotraj z belo pločevino ali kositrom,^{4a} na njenem vrhu pa napravi »kapo«, to je poldrug centimeter širok medeninast okov, s katerim je odprtina fajfe obrobljena. Kapo »boka« fajfar najmanj petkrat, najprej z najmanjšimi in ostrorobimi cveki v rinček primerne velikosti. Narejeni kapi izstriže dno, jo natakne preko odprtine in potisne navzdol, da objame robove, nato pa spodnji del kape trdno s kleščami spodvije na rob, ki je vdolben v les in teče okoli pipe na dolnjem

⁴ Ami, Gorjuški piparji, Jutro od 14. VI. 1936.

^{4a} Pravi kadilci fajf sodijo, da fajfe, znotraj obložene s pločevino, niso prijetne za kajenje.

koncu.⁵ Tudi druga manjša odprtina za cevko dobi primerno kapo. Nekateri ji pravijo »ta mala kapa«, večji okrog goniša pa »ta velka kapa«.

Posebnim vrstam gorjuških fajf prevlečejo z okovjem še razne izrezljane robove, profilirane obročke in podobno.

4. Razno izrezljano robovje, profilirani obročki, okovi in lično izdelani pokrovček že sodijo v okrasje fajfe, vendar so poglavitna značilnost okrasja posebnih gorjuških fajf, kakor smo že omenili, majhni vložki iz školjčne lupine ali bisernice. Iz školjčne lupine, ki ji pravijo »skleda« ali »črepinja«, pa tudi »pergl«, izžagajo z žagico, oziroma poščipljejo s kleščami primerne koščke, ki jih nato obrusijo in oblikujejo iz njih tako imenovane »uši«. Z drobnim dletcem pa izdolbe fajfar v les na določenem mestu na površju fajfe ustrezno vdolbino ter jo namaže z mizarskim klejem. S kleščami seže po »uš«, priostreno na koncu v obliki »šmarnkriža«, jo vtakne v vdolbino na fajfi in zabije. Ko je tako potaknil in zabil vse »uši« na fajfi, jim po osušitvi popili še vse zobove in robove, ki štrlijo iz lesa, nato pa jih zgledi s smirkovim papirjem. Ko je s tem delom opravil, prevleče celo fajfo trikrat z lakom (iz šelaka, špirta in sanderaka). Temu so včasih rekli, »fajfo pomajat«. Po starem so fajfe, izdelane iz jelševih grč, napojili z lanenim oljem, da bi dobile primeren lesk.

Okraševanju fajf z ušmi pravi fajfar v svojem strokovnem jeziku »štikanje«, okrasju pa »štikarija«. Fajfe »štikajo« z ušmi, tako okrašena fajfa pa je »štikana fajfa«. Če si natančneje ogledamo to okraševanje ali »štikanje« fajf z ušmi, to je z bisernimi vložki, moramo predvsem ugotoviti, da bi to tehniko okraševanja najprimerneje uvrstili v intarzijo. Kakor izdeluje umetni mizar ta ali oni kos pohištva v tehniki intarzije, podobno »štika« gorjuški fajfar svoj izdelek z ušmi. Starejše fajfe so bile tako gosto posejane z ušmi, da ni bilo videti na njih skoraj nobenih praznih mest. Če to gosto okrasje predstavimo ploskovito v risbi, torej ga z okroglaste fajfe prenesemo na ravno površino, vidimo, da gorjuška »štikarija« v marsičem zelo spominja na mozaični okras.

Okrasje na gorjuških fajfah je kaj raznovrstno. Najobičajnejši sestavni del okrasa na starejših fajfah je uš v podobi posebne debele črke *u* in *v*. Dalje imamo okras v podobi kvadratov, ki so s štirimi zarezi na vsaki strani spremenjeni v križčke, potem nekakšne trikotnike z dvema zarezi, pravokotnike, pike itd. Iz vseh teh in podobnih delčkov sestavlja gorjuški fajfar razne okraske, kakor jih nekaj vidimo v slikovni prilogi. Na drugih izdelkih pa zopet najdemo kroge z zarezi, ki predstavljajo rozete, zvezdice, mnogo pa je okraskov v obliki listov, nekakšnega podolgastega perja in pahljače. Višek gorjuške »štikarije« pa nedvomno pomenijo okraski, ki predstavljajo orle, čebele, trote, matice itd. V preteklih časih so gorjuški fajfarji posebno radi vstavljali na fajfo podobo konjske glave, sekiro, kladivo ali sploh kako znamenje stanu ali obrti.⁶ Take okraske je fajfar napravil po naročilu bodočega lastnika fajfe. Z raznim emblemskim okrasjem je sprednji

⁵ Ami, Gorjuški piparji, Jutro od 14. VI. 1936.

⁶ Jovan, Domači obrti, DS 1904.

del poudarjen pri tistih fajfah, katerih bogata razčlenjenost robovja ne dovoljuje okraševanja po ostalem površju. Okraski niso bili samo iz bisernih vložkov, temveč tudi iz drugega materiala (iz zlate in srebrne žice ter druge kovine). Danes so zaradi pomanjkanja školjčne lupine med drugim iz srebra. Kako gorjuški fajfar razporeja okrasje po površju fajfe in kako mu ravno ta pičlo odmerjeni prostor na fajfi narekuje primerno sestavo uši v okras, v tem bi resnično mogel biti za zgled marsikateremu šolanemu umetnemu obrtniku iz mesta.

Tudi pri okovju in pokrovcu imamo več ali manj opraviti s posebnimi okraski, ki so v skladu z materialom in tehničnimi možnostmi. Starejšim fajfam so zelo radi izdelovali pokrovčke v obliki stolpička, »turna« ali »turnčka«, ki je spominjal na ogrsko kraljevsko krono. Najbolj udomačen pa je pokrovček, ki je oblikovan v podobi stilizirane školjke. Kljun na zapirovcu je običajno okrašen z zarezami, črticami, nasekanimi z dletom. Te črtice tvorijo razno okrasje, včasih tudi cvet s stebлом. Na kapi ob odprtini za cevko tudi nasekajo črtice, ki navadno sestavljajo valovnico.

5. Že od nekdanj je pri fajfah priljubljena njihova raznovrstnost. Tako imamo razne vrste gorjuških fajf, ki se razlikujejo med seboj po okrasju, največ pa po obliki, in ki ima skoraj vsaka izmed njih svoje ime. Le-to pa je dal fajfi ali njen izdelovalec ali uporabnik, kadilec.

Najprej je treba ugotoviti, da sodijo gorjuške fajfe v vrsto sestavljenih fajf, kajti sestavljene so iz dveh delov, iz fajfe in cevke.

Najznačilnejša gorjuška fajfa je vsekakor č e d r a, ki je po tem imenu znana ne samo po vseh slovenskih deželah, med drugim zlasti na Kranjskem (prim. v Pleteršniku naziv »kranjščica«), ampak tudi na Tirolskem ter po nemških predelih Štajerske in Koroške. Beseda »čedra« je slovenska, saj je njen koren kád = čād, t. j. dim. V Pleteršniku najdemo besedo »čádora« kot naziv za kratko fajfo, pa smo iz te besede (čádora, čadra) dobili naposled čedro, podobno kakor iz »lave« (klop, kamin, kredenca) bohinjsko »levo«. ⁷ Kakor izvor imena kaže, je torej čedra pravzaprav drugo ime za fajfo. Za gorjuško čedro je značilna kratka in ravna cevka, zlasti pa stisnjena oblika same fajfe, ki je kakor položena na dva izrezljana robova, ki se razvijeta pri cevkinem delu iz profiliranih obročkov ter se na koncu pod fajfo združita v nekakšno črko V. Pri večjih čedrah spremljajo ta dva robova še drugi manjši robovi. Pogostokrat so robovi poudarjeni s tem, da so okovani. Torej značilno za čedro kakor za malokatero gorjuško fajfo je njeno bogato robovje. Jovan dobro pripominja k čedri, da na vsem, kar je na njej lesenega, ni dobiti skoraj gladkega prostorčka, drugi poročevalci pa čedre označujejo kot pastirske pipe s čudno zaokroženimi rezbarijami. ⁸

Naslednja gorjuška fajfa je š t a b á l c a. Pri Jovanu najdemo za to vrsto fajf ime žbalca. Ker danes pravijo tej fajfi štábálca, si ime žbalca težko razložimo, posebej pa še njen razvoj od žbalce do štábálce. Štábálca pa ima še razna druga imena, kakor n. pr. j u r č e k (pri Jovanu murček), p o l ž

⁷ A. Debeljak, Platno — plačilno sredstvo. Slovenski jezik IV/1941, str. 181.

⁸ Gorjuške pipe in čedre, SN od 12. XII. 1922.

(»pož«) ter vivček. Iz inventarnih knjig v Etnografskem muzeju posnemamo, da so kadilci z vivčkom radi označevali tudi druge fajfe, med drugim na priliko čedro. Danes na Gorjušah ne pomnijo več vivčka. Le Beznik navaja vivček za drugo ime štabálce, Grabnarjev oče pa se spominja, da so včasih dejali: »Star desc je kadiu svoj vivček«. Štabálcu spoznamo po kratki in ravni cevki ter po obliki fajfe, ki je podobna nekakšnemu lončku ali posodici, spodaj pa ima razmeroma gladko površino, le po sredi teče od cevkinega dela oster rob, ki pa se proti koncu razgubi. Z okovjem je ta rob močno poudarjen. Štabálca sodi med preprostejše in zato cenejše fajfe ter po starem ni bila »štikana«.

Podobna štabálci je fajfa s plečom. Imenuje se tako zaradi tega, ker je njen spodnji del takšen kakor pleče.

Po angleškem vzorcu je oblikovana naslednja gorjuška fajfa po imenu fajfúr. Fajfúr je zelo enostaven in običajen tip fajfe, ki je zelo razširjen in ima spodaj izrastek ali »poppek«.

Višnarca ali furmanska fajfa pa že sodi med fajfe, ki so jih na Gorjušah malo delali, mnogo več pa na Martinjem vrhu pri Železnikih.^{8a} Po drugem poročilu pa naj bi te fajfe prišle iz Višenj v goriškem okraju na Primorskem, kjer so jih najprej začeli izdelovati. Kaj je značilno za višnarco ali furmansko fajfo? Pri tej fajfi je cevkin del napravljen v obliki roke, ki drži za spodnji del fajfe, ali da se izrazim po gorjuško, »ki drži piskar«. Višnarca ima razen tega navzdol zakrivljeno cevko.

V podobno vrsto kakor višnarco bi uvrstili fajfo z lubenskim piskrom. Po opisu Gorjušcev je bila ta fajfa izdelana tako, kakor da ognjiščne burkle drže lubenski piskar. V Ljubnem na Gorenjskem je bilo namreč še do konca 19. stoletja zelo razvito lončarstvo.

Imena ostalih gorjuških fajf niso enotna, sestavljajo jih največkrat imena njenih sestavnih delov. Tako imamo fajfe s turnam, ki so bile po navadi zelo lepo »štikane« s čebelicami ali orli ter so imele navzdol zakrivljeno cevko. Tako okrašeni fajfi so tudi rekli »ta štikana s turnam«. — V novejšem času smo dobili nov modernejši tip gorjuških fajf, to je fajfe z ocejalnikom (na boserzok). — Tudi po izdelovalcih se imenujejo gorjuške fajfe. Iz zadnjih desetletij je znana Sodarjeva fajfa, ki se razlikuje od drugih po svoji okroglasti obliki.

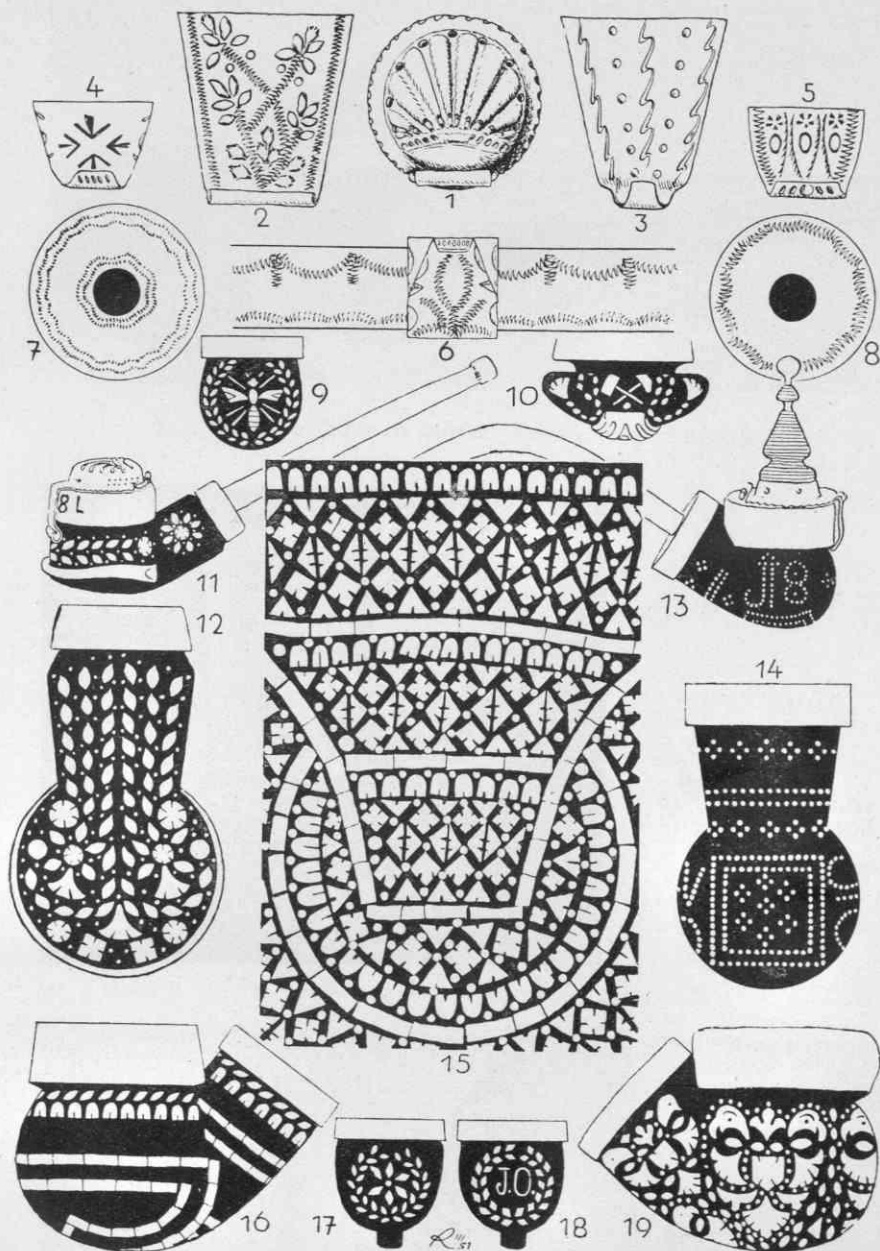
II.

1. Po odkritju Amerike, od koder smo dobili tobak, se je kajenje v Evropi kmalu zelo razširilo, a v zvezi s tem se je udomačila pipa ali fajfa kot kadilna priprava. Med prvimi, ki so kajenje s pipo najbolj cenili, so bili Holandci in Angleži, za njimi pa Nemci. Prve pipe so bile iz krede, kamna in železa, pozneje pa so jih začeli izdelovati iz lesa, porcelana in morske pene. Novi material — les, porcelan itd. — je prinesel nove možnosti v pogledu umetniškega oblikovanja in okraševanja pip. Po tridesetletni vojni se je kajenje

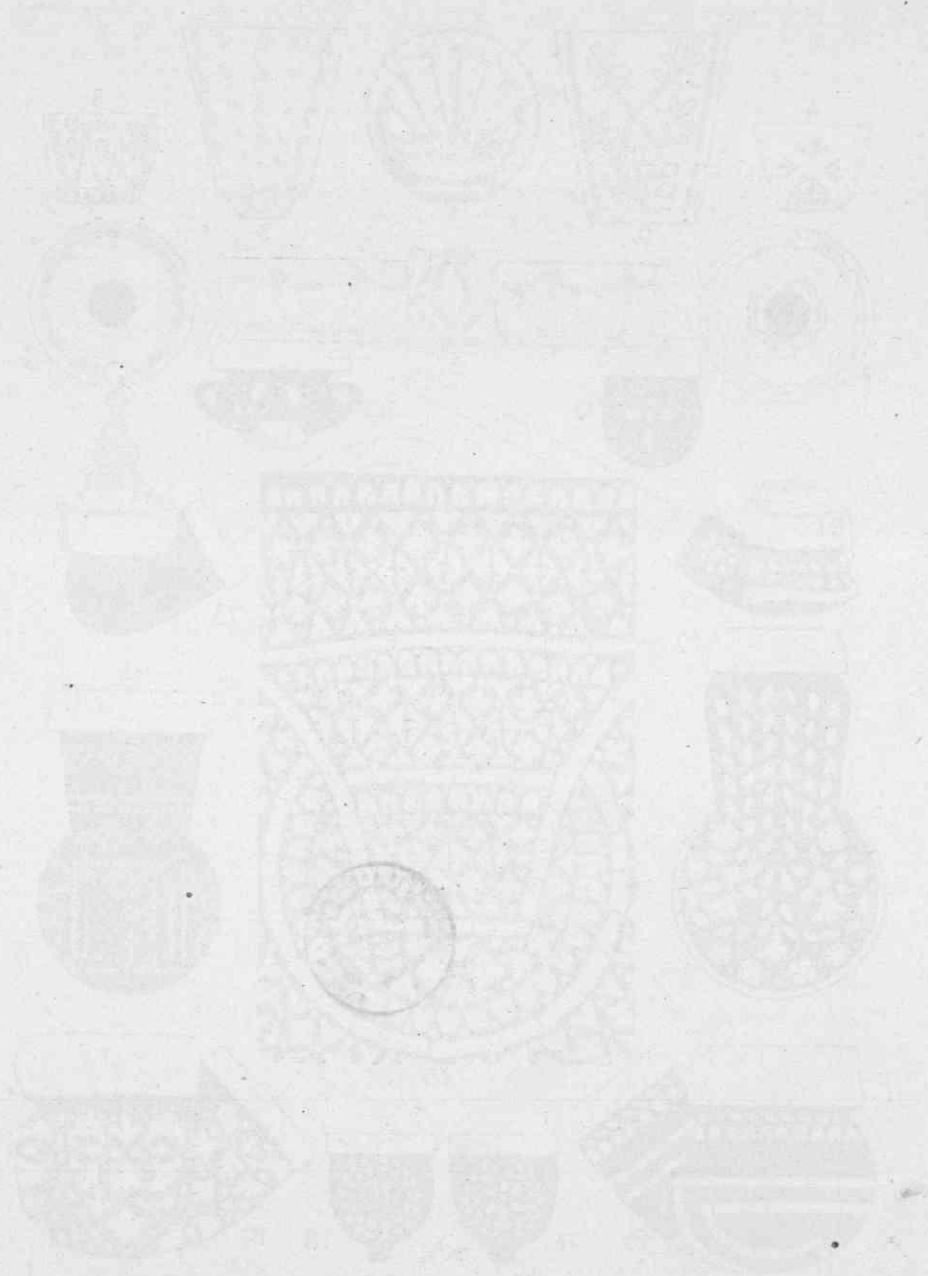
^{8a} V Poljanski dolini in v vaseh nad Poljanami se spominjajo, da so na M. vrhu izdelovali »štučce«, hruški podobne fajfe.

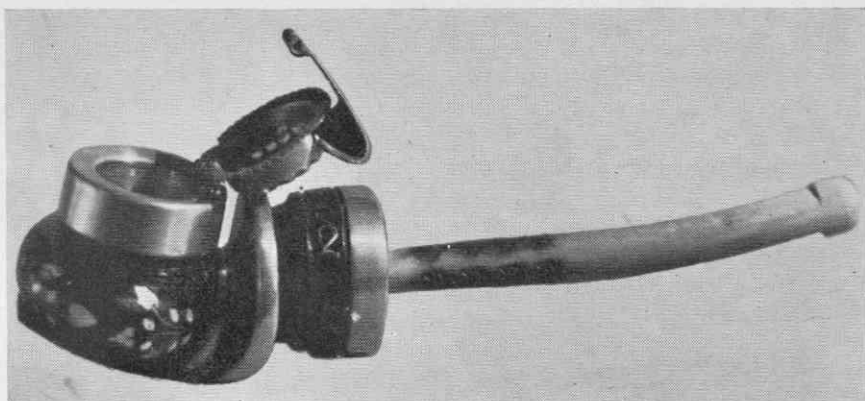
Sl. 1. Iz gorjuškega fajfarstva: 1.—4. od krunkeljca do dokončne oblike čedra, 5.—6. krunkeljc in dokončna oblika »fajfunja«, 7. čedra odspodaj, 8. »štobálca« odspodaj, 9. dokončna oblika Sodarjeve fajfe, 10.—11. »štobálca«, 12. leseno cevko (rorček) krivijo na modlu, 13. »ramarca« s kambo za votljeje cevke, 14. ukrivljena cevka, 15. »štikana« in okovana Sodarjeva fajfa, 16. »štikana« fajfa s »turnam«, 17. furmanska fajfa ali »višnarca«, 18. »štobálca, 19. čedra (iz zbirke Etnografskega muzeja, risal I. Romih)

Sl. 2. Okraski na gorjuških fajtah — a) na okovju: 1. pokrovček v obliki stilizirane školjke, 2.—5. razni okraski, vsekani na »zapirovnik« ali »kljun« pokrovčka, 6. okrašen zapirovnik in obod kape, 7.—8. okrašena mala kapca pri »pušci«; — b) na leseni osnovi: 9. iz koščkov školjčne lupine (»uši«) sestavljen okras čebele z vencem na Sodarjevi fajfi, 10. prekržani kladivi iz kovine kot rudarski znak na čedri, 11. z »ušmi« štikana štobálca, 12. spodaj štikana štobálca, 13.—14. Sodarjeva fajfa, okrašena z medeninastimi vložki, 15. ploskovito predstavljena »štikarija« gorjuške fajfe spominja na mozaični slog, 16. štikana Sodarjeva fajfa, 17.—18. okrašena fajfurlja, 19. z orli štikana Sodarjeva fajfa (risal I. Romih)

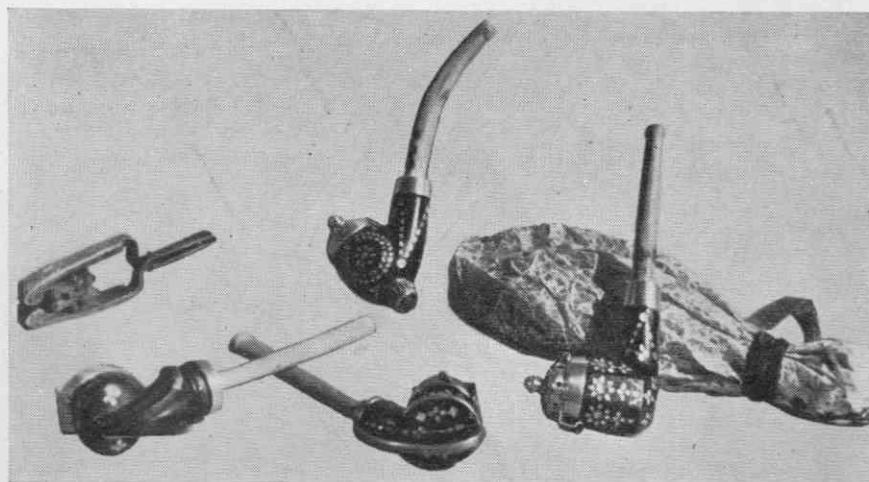
THE UNIVERSITY OF CHICAGO
CHICAGO, ILLINOIS
1911

Sl. 3. Gorjuška čedra (iz zbirke »Doma«, foto »Slovenija«)

Sl. 4. Gorjuški fajlar Viktor Lotrič v svoji delavnici (foto B. Orel, 1950)

Sl. 5. Gorjuške fajfe iz zbirke »Doma«: od leve proti desni spodaj: čedra, šotalca, koroška fajfa ali »štajerka«; zgoraj: kresavne klešče, fajfa z ocejalnikom in mehur (foto »Slovenija«)

s pipo zaradi cenosti in pripravnosti zelo priljubilo med drugim tudi na kmetih.⁹

V 18. stoletju so torej pipe že splošno kadili v Evropi. V zvezi s tem se je produkcija fajf močno povečala in na podeželju je nastalo mnogo ljudskih delavnic, katerih zasluga je zlasti v tem, da so ustvarile razne pokrajinske tipe fajf, ki so ponekod dobile prave narodne poteze. Z izdelovanjem fajf so tudi na Gorjušah pričeli v 18. stoletju. Žal pa imamo o gorjuškem fajfarstvu doslej zbranega vse premalo gradiva, da bi mogli kaj točnega povedati o pričetkih tega domačega rokodelstva. Najstarejše zgodovinsko pričevanje o gorjuških fajfarjih je iz konca 18. stoletja. Pesnik Valentin Vodnik poroča v svojem spisu »Popissovanje krajnske deshele«, ki ga je objavil v svoji Veliki Pratici za leto 1795, da delajo »fajfe na Gorjuhah nad Bohinam«. Po tej letnici bi sklepali, da je gorjuška domača obrt stara najmanj 150 let, toda domnevati moremo, da je še starejša, in sicer, da je stara okrog 200 let in še več, če se opiramo na ljudsko ustno izročilo, ki je še danes deloma živo na Gorjušah.

V preteklosti so se Gorjušci mnogo bolj ukvarjali z živinorejo nego danes. Po ustnem izročilu so gojili ovce, koze, pa tudi goved. Meso so prodajali po Gorenjskem, med drugim v Kropo, kjer so bili mesarji. Po mnenju R. Ložarja je kaj značilno, »da se je v tej nekoč gotovo živinorejski kulturni sferi razvilo piparstvo, ki je neke vrste umetno rezbarstvo, umetna obrt, kakršno rada goje zlasti živinorejska, nomadska ali pastirska plemena«.¹⁰ To mnenje je vredno vsega upoštevanja. Če ni bila živinorejska kultura neposredno udeležena pri nastanku in razvoju gorjuškega fajfarstva, pa moramo dopustiti možnost, da je to obrt vsaj pospeševala. Ustno izročilo namreč pravi, da so Gorjušci izdelovali fajfe tudi na paši, kjer pa so jih seveda samo obrezovali, to je, napravili so fajfe v grobem. Sicer pa smo mnenja, da ima mnogo več stvarne osnove domneva, po kateri za postanek in razvoj gorjuškega fajfarstva ni bila toliko odločilna pretekla živinorejska kultura, o kateri imamo razmeroma še malo podatkov, kolikor razni drugi družbeno-gospodarski momenti iz nekdanjega življenja te planinske vasice. Družbeno-gospodarska slika Gorjuš v preteklih desetletjih je kaj pisana ter nam med drugim pojasnjuje, da imamo sicer v tej vasici male posestnike, toda poleg njih je precej prebivalcev brez lastne strehe. To so bili večinoma rudarji, hlapci, oglarji in podobno. Rudar v tej družbi nas ne sme presenetiti, saj je znano, da so še do konca preteklega stoletja kopali vsepovsod na Gorjušah železno rudo in jo vozili na Bohinjsko Bistrico. Na Gorjušah je še danes živo izročilo, ki pozna gorjuškega rudarja kot izdelovalca fajf. V poletnem času so rudarji kopali rudo, pozimi pa so se preživljali s fajfarstvom kot postranskim zaslužkom. V Etnografskem muzeju najdemo v zbirki fajf okrog sto let staro čedro, na kateri je spredaj vdelanih dvoje kladiv kot rudarsko znamenje. Kakor je mogel gorjuški fajfar napraviti fajfo s takim

⁹ Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, Bd. VI, Berlin u. Leipzig 1934/35, str. 1574.

¹⁰ R. Ložar, Ljudska obrt in trgovina (rokopis, Arhiv EM).

znakom za rudarja kje drugod na Kranjskem, prav tako jo je mogel nameniti sebi kot gorjuškemu rudarju.

Poleg rudarjev so rezbarili fajfe verjetno še naseljenci drugih poklicev na Gorjušah, n. pr. oglarji in hlapci, ki so bili največ zaposleni z lesom v bližnjih gozdovih. Na podlagi podatkov, ki nam jih je posredovalo ustno izročilo, je treba na splošno ugotoviti, da se je tega dela rad oprjel pozimi prenekateri Gorjušec, če mu je bila sila za denar in je hotel kaj po strani zaslužiti. Zatorej najdemo med gorjuškimi fajfarji tudi kmečke posestnike, ki so se v glavnem pečali s poljedelstvom in živinorejo, seveda večidel takšne, ki niso imeli bogve kako veliko zemlje in živine. Kakor danes, si je moral gorjuški kmet tudi v preteklih časih marsikaj kupiti, da se je preživiljal, med drugim zlasti koruzo in rž. Zaslužek pri fajfah res ni bil velik, ali zadostoval je, da si je Gorjušec mogel priskrbeti nekaj tistih osnovnih potrebščin, ki so najbolj primanjkovala v njegovem skromnem življenju.

Ostale posebnosti gorjuškega fajfarstva nam je moči spoznati, če pregleđamo nekaj važnih podrobnosti fajfarskega dela samega. Gorjušec pravi, da »fajfe deġa«. Delal jih je in dela še danes doma v »hiši«. Če ljudsko izročilo vé povedati, da so fajfe včasih izdelovali tudi na paši, moramo reči, da je bil s tem opravljen le prvi del fajfarskega dela. Na paši so fajfe samo obrezovali in jih na pol izdelane prodajali drugim fajfarjem, ki so jih nato doma dokončno izgotovili. V tem primeru imamo torej opraviti z nekakšno delitvijo dela, ki pa se je v celoti razvilo pri delu na domu. Na Gorjušah so bili namreč svoje dni fajfarji, ki so si delo podobno porazdelili: eni so doma samo obrezovali, drugi pa so prav tako doma na pol gotove izdelke kovali in »štikali«. Delitev dela se je v veliki meri razvila tam, kjer je delalo fajfe več družinskih članov. Jovan piše: »Vse delo se napravi doma v sobi, kjer pipar prebiva, obeduje in spi. Če je več fajfarjev v eni družini, gre delo hitro od rok, ker si lahko razdele med sabo posamezna opravila. Počasnejši je seveda oni, ki mora sam vse zgotoviti.«¹¹

Iz vsega tega torej izhaja, da doslej zbrani podatki nikakor ne opravičujejo domneve, po kateri naj bi se gorjuško fajfarstvo razvilo kot posledica živinorejske oziroma pastirske kulture. Gorjuško fajfarstvo je izrazito hišno delo,¹² domače rokodelstvo, ki je nastalo v posebnih družbeno-gospodarskih razmerah ter je zajelo predvsem delavca in malega kmeta. Med gorjuškim fajfarstvom in ribniško suho robo ni nobene bistvene razlike. Kolikor pa je pastirskega dela pri tem udeleženega, velja o njem reči, da je le sestavni del gorjuškega fajfarstva kot izrazitega hišnega dela.

2. Iz 19. stoletja imamo o gorjuškem fajfarstvu silno skromna poročila. Prvo večje poročilo o njem je šele iz začetka 20. stoletja, in sicer iz l. 1901; prispeval ga je Valentin Pogačnik v Izveštju avstrijskih obrtnih inšpektorjev.¹³

¹¹ Jovan, Domači obrti, DS 1904.

¹² Tu ne mislimo na hišno oz. domače delo kot predhodno obliko domače obrti. Gorjuško fajfarstvo smo tako imenovali samo glede na prostor, kjer fajfe delajo, v nasprotju z delom na paši kot pastirskim delom.

¹³ Bericht der k. k. Gewerbe-Inspectoren über die Heimarbeit in Oesterreich, III. Bd., Wien 1901.

Iz tega poročila posnemamo, da so Gorjuše približno v tistem času šteje 62 hiš in 339 prebivalcev, katerih poglavitno opravilo je bilo poljedelstvo, od tega števila prebivalcev pa da se je 14 oseb ukvarjalo s fajfarstvom. Po pripovedovanju Lovrenca Blažina — Grabnarjevega očeta, najstarejšega še danes živečega gorjuškega fajfarja, pa so nekoč v bivši Avstriji delali fajfe pri 20 hišah. On sam pomni 8 hiš, kjer so izdelovali svoj čas fajfe, vé pa po pripovedovanju starejših že umrlih ljudi imenovati še dve hiši, torej skupno vé naštetih 10 hiš. Prav gotovo nam vsi ti podatki, ki se nanašajo na gorjuško fajfarstvo iz časa proti koncu 19. stoletja, zgovorno pričajo, da je ta domača obrt tedaj že počasi pričela ginevati.

Po podatkih Grabnarjevega očeta so na Gorjušah izdelovali fajfe: 1. pri Sodarju, 2. pri Oretovcu, 3. pri Marofarju, 4. pri Koretanu, 5. pri Paštbarju, 6. pri Gregorcu, 7. pri Zahlevarju, 8. pri Grabnarju, medtem ko jih danes delajo le še pri dveh hišah: 9. pri Švebu in 10. pri Koritarju.

Pri Sodarju. Pri tej hiši so izdelovali posebne, tako imenovane Sodarjeve fajfe, razen tega pa so bili na glasu, da znajo delati fajfe najstarejše vrste.

Pri Oretovcu. Ustno izročilo vé povedati, da so bili pri tej hiši doma stari strici, ki so izdelovali samo »štikarijo« in fajfe »štikali«. — Izdelovanja fajf pri teh dveh hišah, pri Sodarju in pri Oretovcu, se Grabnarjev oče ne spominja več.

Pri Marofarju. Pri tej hiši so delali fajfe, ki so jih z debelimi ušmi »štikali«. Pomrli!

Pri Koretanu. Karel Korošec je bil edini gospodar, ki je delal fajfe. Učil se je pri Marofarju in Pavlu Blažinu. Kupoval je običajno na pol gotove izdelke ter jih je nato okoval in »štikal«. O njem je bilo znano, da fajfe dela površno in jih pod ceno prodaja. Umrl je pred 50 leti, star 70 let.

Pri Paštbarju. Delal je en sam gospodar, ki se je učil pri Valentinu Čudnu in pri Marofarju. Pri tej hiši niso imeli nobenega polja, pa so zato delali vse leto. Pomrli!

Pri Gregorcu. Bila sta dva brata, ki sta samo obrezovala fajfe in jih nosila na prodaj h Koretanu, Zahlevarju in Grabnarju. Pomrli!

Pri Zahlevarju. Pomrli!

Pri Grabnarju. Gorjuše št. 39, gospodar Lovrenc Blažin, roj. 1874, njegov oče Pavel Blažin, umrl l. 1906, star 70 let. Oče Pavel Blažin je prišel k hiši l. 1870 ter se je naučil izdelovanja fajf od hišnega gospodarja Valentina Čudna, pri katerem je stanoval s svojim sinom Lovrencem. Ker Čuden ni imel otrok, je hišo z gruntom zapustil Pavlu Blažinu. Čuden, ki je umrl l. 1885, je učil fajfe delati tudi sina Lovrenca, ko je bil ta star 8 let. Vsekakor imamo z Valentinom Čudnom ohranjenega v ljudskem izročilu enega najstarejših in najpomembnejših gorjuških fajfarjev. Pri njem so se mnogi naučili izdelovanja fajf in s svojo delavnostjo sega v prvo polovico 19. stoletja. Iz tega časa se je ohranilo njegovo ustno izročilo, po katerem sta delala fajfe on in njegov oče zlasti tedaj, ko je bila huda lakota.

Z Lovrencem Blažinom se je verno nadaljevala bogata tradicija Čudnovega fajfarstva. Tudi Lovrenc Blažin — Grabnarjev oče je znan kot eden

najboljših gorjuških fajfarjev. Kakor sam zatrjuje, je v svojem življenju napravil 40 mernikov raznih fajf. Leta 1912 je svoje fajfe razstavil na čebelarski razstavi v Celju ter je bil zanje odlikovan s posebno diplomo. Po prvi svetovni vojni pa se je kmalu zavedel, da kupčija fajfarskemu delu vse bolj »roge kaže«,¹⁴ začel je po malem in večidel le po naročilu delati fajfe, v novi Jugoslaviji pa je s to obrtjo popolnoma prenehal deloma zaradi starosti, deloma pa zavoljo tega, ker se je posvetil le polju. Ima 40 arov orne zemlje.

Pri Švebu, Gorjuše št. 56, gospodar Viktor Lotrič, roj. l. 1887. Naučil se je izdelovanja fajf pri Paštbarju že kot mlad fant. Pomagal je Marofarju, z 19. letom pa je šel h Grabnarju. Za pomoč je dobil hrano ter krono na dan. Delal je od 7. ure zjutraj do polnoči. Pomagal je tudi Zahlevarju, potem pa je začel samostojno delati ter je eden izmed redkih, ki dela še danes. Eno čedro dela zdaj 24 ur; ko je bil mlad in zdrav, pa je bil z njo gotov v 15 urah. Pri delu mu pomagata sin in hčerka. Zemlje ima skupno 36 arov, od katere pa ni nič orne. Zato mora imeti v najemu nekaj zemlje za krompir. Poleg tega ima kravo in prašiča.

Pri Koritarju, Gorjuše št. 47, gospodar Janez Beznik, ki mu pravijo »Boh«, roj. l. 1893. Janez Beznik je že kot mlad fant rad ušel z doma h Grabnarju in drugim starim fajfarjem ter jih je opazoval pri njihovem delu. Kakor sam zatrjuje, se je večinoma sam naučil izdelovati fajfe. Resno se je tega dela oprijel, ko je bil 18-leten. Priimek »Boh« so mu ljudje dali: eni zavoljo tega, ker je tako suh, drugi pa, ker vse naredi in je pravi umetnik v tisočih stvareh. Poleg fajf dela namreč doze za cigarete, razne vrste škatlic, krste, prstane, uhane, »bohke«, vžigalnike itd. Zna popraviti ure, harmonike, citre, partizanom je celo popravljajl puške in jim delal puškina kopita. S tem pa kajpada nismo izčrpali vseh njegovih vsestranskih sposobnosti. Beznik dela še danes fajfe ter ima v ta namen lepo urejeno delavnico v kamri. Ima precej zemlje, od katere je tudi nekaj orne.

3. Fajfarstvo ali piparstvo na Gorjušah je glede na prostor, kjer fajfe delajo, domače ali hišno delo, ki mu pa pritiče drugi, etnografsko točnejši naziv, brž ko vzamemo v poštev poslednji del te delavnosti, to je prodajo izdelkov. Gorjuško fajfarstvo, ako nanj v celoti gledamo, ne more biti nič drugega kakor domača obrt, za katero ni predpisano nobeno posebno dovoljenje, noben obrtni list in kateri je tudi plačevanje davkov več ali manj neznan vprašanje.¹⁵ Vendar Gorjušci za svojo delavnost ne poznajo tega naziva, pri njih je že od nekdaj udomačen »antreh« ali »antverh« (Handwerk = rokodelstvo), ki je z nekega vidika prav tako stvarna označba njihovega dela.

Gorjuška fajfa je po kvaliteti nekaterih izdelkov močno prevladovala na prodajnem trgu nad izdelki iz drugih delavnic na Kranjskem (Moravska in Selška dolina, Višnje na Primorskem itd.). Silo mnogo gorjuških fajf so v preteklih desetletjih razpečali po vseh predelih bivše Kranjske. Veliko so jih razprodali na Koroškem, Štajerskem, Primorskem, v Istri in Dalmaciji ter

¹⁴ Niko Prestor, Gorjuški piparji, Naš Rod XII, 1940/41, str. 182.

¹⁵ Gorjuški fajfarji vse do l. 1948 niso plačevali nobenega davka.

drugod. Zelo so cenili gorjuško fajfo zlasti na Koroškem, kjer so jo poznali po imenu čedra. L. 1838 je bilo 10 gorjuških fajf razstavljenih v Celovcu na industrijsko-obrtni razstavi. O prodaji gorjuških fajf v Dalmacijo pa imamo iz prve polovice 19. stoletja dve dragoceni poročili.¹⁶ Vrhu tega so gorjuški izdelki znali najti pot celó v druge države, kakor n. pr. v Anglijo in Ameriko. — Po poročilu obrtnega inšpektorja Valentina Pogačnika iz l. 1901 so gorjuških fajf prodali letno 3000—3500 kosov. Najdražje so bile fajfe »s turnam«, »ta štikanec« in one, ki so bile izrezljane iz pušpanovega lesa. Najcenejša je bila štabálca, za njo pride fajfur, potem pa čedra.

Gorjuške fajfe so prodajali na različne načine. Pošiljali so jih ali neposredno naročnikom-uporabnikom ali pa trgovcem oz. založnikom. Pri le-teh ali pri samih izdelovalcih so jih pokupili krošnjariji, ki so jih nato razprodajali. Trgovcem so fajfe pošiljali po pošti ali pa so jih jim osebno prinašali.

Kdo pa je vse kadir gorjuško fajfo? Preglejmo samo nekaj okraskov na gorjuških fajfah, pa bomo po njih takoj spoznali nekaj njenih kadircev. Okrasek čebelice priča, da je izdelovalec fajfo namenil čebelarju, fajfa z dvema prekrižanimi kladvi je prišla v roke rudarju, fajfa z volovsko ali konjsko glavo furmanu ali kmetu-živinorejcu, fajfa z lubenskim piskrom lončarju itd. Po nazivu »višnarca ali furmanska fajfa« vemo, da je to fajfo kadir običajno naš furman. Fajfa »s turnam« pa je bila po ustnem izročilu napravljena za moško »narodno nošo«. In končno najdemo v starem, leta 1819 objavljenem poročilu¹⁷ med kadirci gorjuške fajfe tudi Dalmatince in mornarje. S tem pa vrsta kadircev še ni zaključena, še marsikaterega našega in tujega človeka iz preteklih časov bi mogli navesti, ki mu je gorjuška fajfa bila nepogrešljiva spremljevalka v njegovem delovnem življenju.

4. V našem stoletju pa so prišli slabi časi za gorjuško domačo obrt. Prišli so časi, ko je, kakor se je jedrnato izrazil Grabnarjev oče, »cigaret spodlezu fajfo«. V teh neugodnih časih je trgovina s fajfami pojenjala, število izdelovalcev se je čedalje bolj krčilo in po osvoboditvi l. 1945 so preostali trije fajforezci, od katerih pa, kakor smo že povedali, dejansko delata fajfe samo še dva: Lotrič in Beznik. Da še ta dva nista prenehala z delom, je šteti v zaslugo »Domu«, prodajnemu zavodu za domačo in umetno obrt v Ljubljani, ki oskrbuje obadva, upamo da ne zadnja gorjuška fajfarja, s potrebnim materialom in pokupi od njiju večidel tudi vse izdelke. Kakor vse kaže, prihaja gorjuška fajfa danes v novo obdobje svojega razvoja. To je obdobje, v katerem gorjuška fajfa sicer ne pomeni več mnogo kot kadirna priprava, je pa zato na drugi strani kot okrasni spominski predmet in ljudski umetno-obrtni izdelek mikavna za marsikaterega ljubitelja ljudskih umetnin doma in v tujini.

¹⁶ Navajamo po Jovanu: 1. Stefan pl. Kees, Darstellung des Fabriks- u. Gewerbswesens im österreichischen Kaiserstaate, Wien 1819, II. Bd., S. 138; 2. W. C. W. Blumenbach, Neustes Gemälde der österreichischen Monarchie, Wien 1832, II. Bd., S. 69.

¹⁷ »In der Woche in Illyrien werden aus Bergerlenholz viele ordinäre Pfeifenköpfe ... zum Gebrauche der Dalmatiner und Matrosen geschnitten.« (Stefan pl. Kees, Darstellung des Fabriks- u. Gewerbswesens etc., Wien 1819, II. Bd., S. 138; navajamo po Jovanu.)

Résumé

CONFECTION DES PIPES À GORJUŠE (BOHINJ)

Dans son exposé, l'auteur traite d'un métier à domicile singulier et rare: la confection des pipes à Gorjuše, petit village à Bohinj en Haute Carniole. Ce métier à domicile jouit d'une tradition fort ancienne. C'est le poète slovène Valentin Vodnik qui, le premier, en fait mention dans le Calendrier pour l'an 1795. Il y a quelques décades encore, les petits paysans éleveurs de bétail, les charbonniers, les mineurs, les valets de ferme s'y adonnaient pendant leurs loisirs d'hiver. Même en été, ils taillaient des pipes tout en gardant le bétail. Jusqu'à la fin de la première guerre mondiale, c'est-à-dire jusqu'aux environs de 1919, ce métier à domicile, source de revenus supplémentaires, prospéra, puis il se mit à décliner rapidement. A ce moment-là, en effet, la cigarette s'imposait déjà et supplantait la pipe. Aujourd'hui ce métier ne fait que vivoter; il ne reste plus que deux tailleurs de pipes.

Les formes des pipes sont diverses. Parmi les nombreux types il faut mentionner surtout la «cédra» (espèce de brûle-gueule), connue sous ce nom également à l'étranger, comme par exemple dans les secteurs allemands de la Carinthie, et ailleurs.

Les pipes de Gorjuše, produits de l'art populaire, se distinguent par leur élégance. Elles sont ornées d'une garniture métallique, ajustée selon un procédé particulier; elles sont munies de couvercles (parfois sous forme de tourelle) et agrémentées de petites parcelles de nacre, qu'on appelle «poux», incrustées dans le bois de la pipe. Avec de la nacre on forme des ornements extrêmement divers: étoiles, rosettes, abeilles, aigles etc.

Il y a 50 ans, on vendait de 5000 à 5500 pipes de Gorjuše par an. Dans l'ancienne Autriche, on les écoulait surtout en Carniole, en Carinthie, en Styrie, au Littoral, en Dalmatie etc. Aujourd'hui encore, on en exporte, évidemment en moindres quantités, à l'étranger.